

Министерство образования и науки Республика Саха(Якутия)

МР "Сунтарский улус(район)"

МБОУ "Сунтарская средняя общеобразовательная школа №2 имени И.С. Иванова"

**Саха норуотун
төрүт дьарыгар
оонньуу нөнгүө иитии**

Толордо: Вдовина Наталия Захаровна
алын сүһүөх кылаас учуутала

Актуальноһа: саха норуотун төрүт дьарыктара
симэлийбэт баайа.

Темам сыала: Саха норуотун төрүт
дьарыгын оонньуу нөҥүө билиһиннэри.

Биһиги өбүгэлэрбит
үгүс бириэмэлэрин айылбажа
үлэлээн-хамсаан, сүөһү-сылгы иитэн,
бултаан-балыктаан атаараллара. Хайдах
гынан кыра оҕону ити дьарыктарга
интэриэһин
тардыахха сөбүй?

Оџо сүрүн дьарыга оонньуу буолар.
Онон саха норуотун оонньуулара бу
дьарыктары кытта ыкса сибээстээх
буолара.

Ханнык баҕарар оонньуу
иитэр-үөрэтэр, сайыннарар
ис хоһоонноох.

Мин билбиппинэн сахалыы оонньуулары 4 бөлөххө араарар эбиттэр:

Саха норуотун оонньуута кини күннээҕи олобун-дьаһабын көрдөрөр төрүт дьарыгыттан үөскүүр

Булт саха киһитин сүрүн дьарыга этэ.
Сытыы харахтаах, сымса буоларга иитэр
4 оонньууну буллубут

Бултааһын

```
graph TD; A[Бултааһын] --> B[Салгыдый]; A --> C[Тэлэрик]; A --> D[Маамыкта бырабыы]; A --> E[Сыалы табыы];
```

Салгыдый

Тэлэрик

Маамыкта бырабыы

Сыалы табыы

Тэлэрик

20-25 см диаметрдаах икки хос тутуллубут хордуонца, эбэтэр туостан *төгүрүгү* быьаллар. Сахалыы оһуорунан киэргэтэллэр. Биир о5о ол төгүрүгү үөһэ халлаан диэки кыыратар. Ону тааьынан, мээчигинэн, эбэтэр ох саанан иккис оонньуур о5о таба сатыахтаах.

Маамыкта бырабыы

- 15 м ыраахха 1,5 үрдүк остуолбаҕа таба муостаах макет саайыллар.
- Үөрэнээччи биир сиргэ туран эрэн эбэтэр сүүрэн кэлэн быаны иилэ бырабыахтаах. Быа биир төбөтө уктааланар, иккис төбөтө ону нөнүө таһаарыллар. Маамыктаны иилистибэт гына төгүрүччү тутан түүрүллэр. Бырахтахха тас дьобус иитэ барыта субуруйан, маамыкта сыалга иилистэ түһүөхтээх.
- Маамыктаны элбэхтик эрчиллэн таба быраҕар буолуохха сөп.

Салгыдый

20-25 см диаметрдаах икки хос тутуллубут хордуонца, эбэтэр туостан төгүрүгү быьаллар. Сахалыы оһуорунан киэргэтэллэр. остолбо5о ыйыыллар. Остолботтон 3-5 м ыраахха сиргэ туруору ура5ас саайаллар. Оонньооччу о5о ол ура5ас төгүрүччү хаста да сүүрүөхтээх уонна сыалы таба сатыахтаах. Хаста ура5ас тула сүүрүөхтээхтэрин эрдэ кэпсэтэллэр. Тула сүүрэр ахсаана элбээн иһиэхтээх.

Сыалы табыы

Бу ооньууга икки киһи утарыта көрсөллөр. Быаҕа баайыллыбыт сиэл төкүнүк мээчиги ынах муоһугар киллэриэхтээхтэр. Мээчиги ким түргэнник киллэрбит киһи кыайар.

Сахаба сүөһүгэ-сылгыга сыһыаннаах бэрт элбэх оонньуулар бааллар эбит

Сылгы-сүөһү иитии

```
graph TD; A[Сылгы-сүөһү иитии] --> B[Кыаһыланыы]; A --> C[Өһөс торбос]; A --> D[Халбас хара аты миинии]; A --> E[Обустар харсыһыылара]; A --> F[Ойбонтон уулааһын]; A --> G[Мээрикээн]; B --> H[Көтөх ынабы туруоруу]; C --> H; D --> H; E --> H; F --> H; G --> H;
```

Кыаһыланыы

Өһөс торбос

**Халбас хара
аты миинии**

**Обустар
харсыһыылара**

**Ойбонтон
уулааһын**

Мээрикээн

**Көтөх ынабы
туруоруу**

Мээрикээн

Остуол биир дьикти ооньуутунан мээрикээн буолар. Мээрикээнгэ хас да киһи ооньуон сөп. Хаптаһыны эбэтэр чараас маһы төгүрүччү кыһаллар ортотунан үүттүүлэр. Ол үүккэ ытыйарга сөптөөх *тутаа*бы угаллар. Тутаах аллараа өртүн чочуйан кыһаллар.

Кыаһыланыы

- Итии-куйаас кэмнэргэ ынах - сүөһү эмиийэ хатан эбэтэр кыымаайы, күлүмэн сиэн, дэлби бааһыран, кыайан ыаппат буолан хаалааччы. Ол иһин тэбиэлэммитин, улаханлык мөхсүбэтин диэн кэлин атахтарын такымнарын үөһэ өттүнэн быанан кыаһылаан кэбиһэллэр.
- Оҕолор элбэх буолан түмүстэхтэринэ «кыаһыланыы» диэн күрэхтэни тэрийэллэр эбит. Икки бөлөххө арахсаллар. Оонньуу ыытааччы күрэхтэнээччи дьону барыларын атахтарын бэрбээкэйдэриттэн кыаһыланалларыгар этэр. Ханас бэрбээкэйдэрин куустаран ылан, иккитэ эрийэ тардан. уна атахтарын бэрбээкэйдэригэр аҕалан, сөллүбэт гына ыга баайан кэбиһэллэр. Оччоҕо атахтарын икки арда кыра арыттаах буолар.
- Оонньуу ыытааччы 15 - 20 метр сиргэ күрэхтэнэр сир бэлэмниир. Икки бөлөх дьонун тус-туска субуруччу туруортуур уонна бэлиэтэммит сирин эргийэн кэлэн, урут турар икки киһи илиилэрин тэннэ таарыйар. Кыаһылаах киһи, баҕар ойуоккалаан сүүрдүн, баҕар, хаамтын, ол бэйэтиттэн тутулуктаах. Оһунаҕына даҕаны туран сүүрүүх тустаах. Урут кэлбит бөлөх дьонно кыайаллар.

Обустар харсыһыылары

Өбүгэлэрбит кыстыктан көһөн, сайылыктарыгар кириилэрэ туспа биир кэрэ бырааһынньык буолара. Атыыр обустары харсыһыннарыы сайылык иһигэр биир дыкти түгэн этэ. Обустар харсыһан бүттэхтэринэ аны оһолор харсыһа оонньууллара. Оһолор обустары үтүктэн, аһаатыы-аһаатыы буору ытыстарынан хаһыйан, тобуктаан сылдьан кынчыаттаһан кэлээт, төбө-төбөлөрүттэн тирэхээт, харсыһытынан бараллара. Харсыһар кэмнэригэр оонньууну ыһааччы үс метр сири мээрэйдиир уонна ортотунан сурааһын тардар. Икки харсыһар оһолору ол сурааһын икки ардыгар туруорар, төбөлөрүн холботон баран: "Чэ!" - диэн хамаандалыыр. Харсыһааччылар эмискэ төбөһө түһүө суохтаахтар. Өскөтүн бастакы оһо иккис оһону сурааһыныттан 1 м 50 см тэйиччи үтүрүйэн илтэһинэ, оччобуна иккис оһо кыайтарбытынан аабыллар.

Бу оонньууну улахан да дьон оонньуохтарын сөп.

Халбас хара аты миинии

- Икки остолбо5о быа тардыллар. О5о быа үрдүгэр ура5ас тутан баран таба төһө өр олороруттан кыайар.

Саас нэниилэ сылы тахсыбыт
мөлтөх ынах кыайан турбат
буолан хаалара. Хас да киһи
бэрт эрэйинэн туруорар
буолара. Оонньуу ыытааччы
биир киһини сиргэ олордор. Ол
киһи уна атабын уллунабын
икки илиитинэн ытарчалыы
тутар. Илиитэ төһө уунарынан
ол ытарчалыы туппут атабын
чиккэччи тэбиэхтээх. Уонна
илиитин ыһыктыбакка эрэ,
ханас атабар ойон туруохтаах.
Өскөтүн оонньооччу үстэ
төхтүрүйэн сатаан турбатабына,
— көтөх ынах — аатын
ылыахтаах.

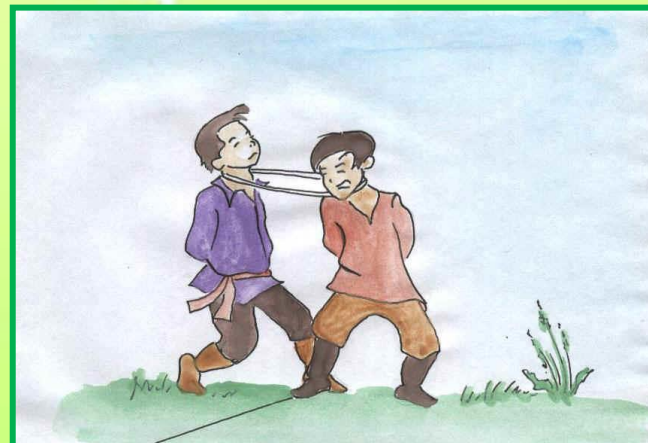
Көтөх ынабы туруоруу

Бу оонньуу үлэ кэмигэр тахсыбыт оонньуу, күһүн, кыһын соботох торбосторун күөлгэ ойбонноругар уулатаалларыгар, торбосторо сиэтэллэрин абааны көрөн, өсөһөн сордуур буолуохтаах.

Дан бастаан муостаҕа көмөрүнэн икки сураанын тардыллар. Онтон куһаах курунан эбэтэр сотторунан икки оонньооччу сөллүбэт гына төбөлөрүн холбоон ыга баайыллар. Илиилэрин кэннилэригэр быраҕан сис туттуохтаахтар. Хайалара тэтиэнэх да сураанын диэки соһуохтаах. Оччоҕо кыайыы киниэнэ. Оонньуу сылдьан хайалара эрэ өһөс торбос – диэн ааты сүгүөхтээх. Бу оонньууну хамаанданан да оонньоохха сөп.

Өһөс торбос

Ойбонтон уулааһын

Сиртэн биир тутум үрдүктээх иһиккэ ууну толору куталлар. Бастакы оонньоочу уна илиитинэн ханас кулгаабын эминньэбин тутар, ханас илиитинэн ханас атабын кэтэбинэн уна атабын төбөтүттэн тутар уонна илиилэрин араарбакка туран эрэ төнгөйөн, мас кытыйаттан уулаан ылыахтаах. Өскөтүн төнгөйөн иһэн илиилэрин арааран тайана түстэбинэ, оонньоуттан туоруур. Илиилэрин араарбакка, анар атабар олорон, үчүгэйдик төнгөйөн уу истэбинэ, кыайыылаабынан тахсар

Өссө биир төрүт дьарыкпытынан буолар
балыктааһын.

Балыктааһын


```
graph TD; A[Балыктааһын] --> B[Мунхалааһын]; A --> C[Сыалыһардыы хамсаныы]; B --> D[Балыксыттар уонна балыктар]; C --> D;
```

Мунхалааһын

**Сыалыһардыы
хамсаныы**

**Балыксыттар
уонна балыктар**

Үс эбэтэр биэс оҕо «мунха» буолаллар:
сиэттиһэ сылдыаллар. Сүүрэр
кэмнэригэр илиилэрин араарыа
суохтаахтар. Уонча оҕо-«балыктар».
Сүүрэр-«мунхалыыр» сиргэ төгүрүччү
бэлиэ оноһулар. Бу «күөл» иһиттэн
«мунха» да «балык» да тахсыа
суохтаахтар. «Мунхаһыттарга» «күөл»
биир өттүгэр уонча киһи батар эмиэ
төгүрүк бэлиэ «чардаат» оноһулар.
«Мунхаһыттар» сиэттиһэ сылдьан
«балыктары» экирэтэн, тутан ылан
«чардаакка» аҕалаллар. Оонньуу
быраабылата. «Балыктары» тутан
аҕалан истэхтэринэ мөхсөн
куотуохтарын сөп. «Мунхаһыттар»
үстэ «балыктарын» чардаакка
аҕалбакка куоттардахтарына
ыытааччы миэстэлэрин
атастаһыннаран биэрэр.

Мунхалааһын

Сыалыһардыы хамсаныы

Биһиги өбүлэрбит
бытаан хамсаныыны
сыалыһар балык хамса-
нарыгар холууллара. Бу
атабынан тустуу. Көхсү-
лэригэр сытан ханас
илиилэриттэн кытаанах-
тык ылсаллар, ханас
атахтарын үөһэ көтөбөн
бэйэ бэйэлэрин **умса**
быраба сатыыллар.

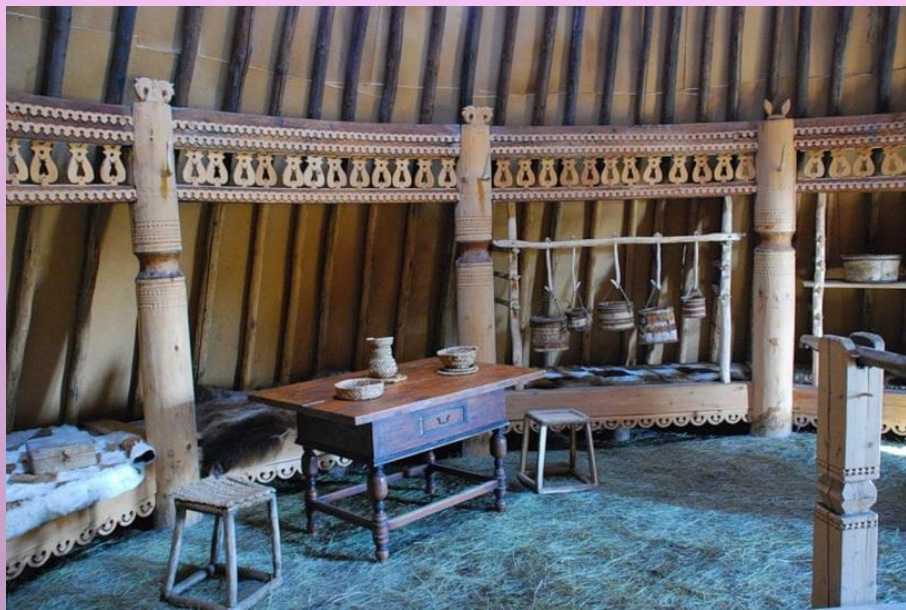

Балыксыттар уонна балыктар

Сиргэ төгүрүк сурааһын тардаллар - мунха. Мунха ортотугар 3 о5о турар – балыксыттар. Сорох о5олор балыктар сүүрэ сылдьан мунха иһигэр киирдэхтэринэ балыксыттар кинилэри тутаттыыллар. Балыктары мунха эрэ иһигэр тутуулар. Элбэх балыгы туппут балыксыт. Учүгэй балыксыт аатын ылар.

Дьиэ ис-тас дьарыгар таһас-сап тигиитэ,
бэйэни көрүнүү, оту-маһы тиэнии,
дьиэни-уоту хомунуу киирэрэ,
оонньууларбыт эмиэ онно сыһыаннаахтара.

Дьиэ ис-тас үлэтэ

```
graph TD; A[Дьиэ ис-тас үлэтэ] --> B[Сыахай]; A --> C[Туос ынахтар]; A --> D[Мас кыыстааһын]; A --> E[Тобус былас суһуоһу өрүү]; A --> F[Мас оонньуурдар];
```

Сыахай

**Туос
ынахтар**

Мас кыыстааһын

**Тобус былас
суһуоһу өрүү**

Мас оонньуурдар

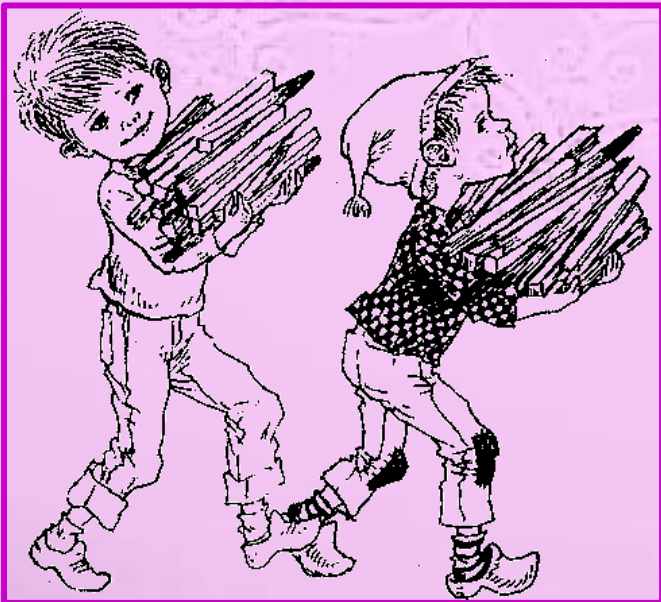
Сыхай

Кэлин “Сыхай” куукула хас биирдии оҕолоох ыалга баар буолбута. Тоҕо эрэ бу сыхай барыта биир оңоһуулаах буолбат этэ. Сыхайы оңорорго хас биирдии ыал тус-туһунан улахан дьон оңороллоро. Сыхай араас быһыылаах – таһаалаах, образтардаах уонна оҕо традиционнай оонньуута буолбута. Ол эбэтэр сыхайдарын аҕа, ийэ, оҕо диэн араартаан дьоннорун күннээҕи олохторун үтүктэн, кинилэр образтарыгар киирэн, дьиэ кэргэн олоһун, “ийэ – аҕа” оруолун инники олохторугар бэлэмнээх буола улааталлара.

Мас кыыстааһын

Биир тэн кээмэйдээх
хардаҕас маһы ким элбэҕи
көтөҕөн, энчирэппэккэ эрэ
биир толору эргири
онорон кэлэн, оннугар
уурарыгар күрэхтэһии. Мас
ахсаана тэннэхэр түгэнигэр
кыайыылааҕы дьүүллүүр
сүбэ быһаарар.

Мас оонньуурдар

Туос ынахтар

Обүгэлэрбит туостан оБолоругар ынахтары оңороллоро. Бу оонньууга икки киһи онньуур. Биирдии киһиэхэ биирдии туос ынахтаахтар. Ынахтарын аатын этэллэр. Остуолга тардыллыбыт сурааһыңца утарыта туруораллар. Хамаанда бэрилиннэБинэ ынахтарын үрэллэр. Сурааһынтан таһаарбыт киһи ынаБа кыайар.

Ыллаһан оонньууларыгар кэтэх хаһаайыстыбаларыгар сүөһү оңостоллоро;

Кыра оБолор быалаан баран соһо оонньууллара;

Тоџус былас суһуоџу өрүү

Бөлөхтөргө
биирдиилэригэр төгүрүк
иини биэрэллэр. Хас
биирдии төгүрүк иигэ биир
метр уһуннаахх сүүрбэ сэттэ
сүмэх баттаџы, сиэли, быаны
(танас ыйыыр быа өрөргө
ордук) сөллүбэт гына
уһуктарыттан баайталаан
кэбиһэллэр. Төгүрүк иилэри
уунан тиййэр сиригэр
биэтэннии турар гына
ыйыыллар.

Түмүгэ:

Оџо сааска киһи оонньоон үөрэнэр,
сайдар кэмэ. Төрүт оонньуулар бу
өбүгэбит хаалларбыт баай уопута,
норуот быһыытынан уратыта буолар.
Онон оџолору оонньотон саха нуруотун
төрүт дьарыгар үөрэтиэххэин,
сайыннарыаххайын.